

СЕРЕДНЄ ПРИДНІПРОВ'Я: ВІД АНТІВ ДО ВІКІНГІВ

Андрій СКИБА

Київське Придніпров'я є унікальним в сенсі географії головних водних (річкових) шляхів районом. Київ розташований в середній течії Дніпра, трохи нижче місця впадіння двох його головних допливів — Прип'яті на правому березі та Десни на лівому. Таким чином, Київ і полянська земля «замикали» на собі все Верхнє Придніпров'я, а також басейни Прип'яті і Десни, які межують з басейнами Вісли, що впадає в Балтійське море, та Волги, яка впадає в Каспій. Дніпро в районі Києва та Канева перетинає і трансєвропейський сухопутний «коридор», що тягнеться по вододілу між головними річковими системами Східної, Центральної та частини Західної Європи. Саме цим «коридором» у княжий період проходив шлях Київ — Краків — Прага — Регенсбург. Відтак не дивно, чому саме київська (полянська) земля приваблювала вікінгів, які були знаними мореплавцями і торговцями.

Найраніші літописні згадки про полян та їхніх перших князів — засновників Києва містяться в недатованій частині «Повісті минулих літ». Підказку щодо часу, до якого вони належать, може дати сам контекст цього повідомлення.

Ось як про це розповідається у «Повісті...»: *«А сей Кий княжив у роду своєму і ходив до цесаря. Не знаємо [щоправда до якого], а тільки про те відаємо, що велику честь, як ото розказують, прийняв він од [того] цесаря, — котрого я не знаю, [як не знаю] і при котрім він цесарі приходив [туди].*

А коли він вертався назад, [то] прийшов до Дунаю і вповодив місце, і поставив городок невеликий, і хотів [тут] сісти з родом своїм. Та не дали йому ті, що жили поблизу. Так що й донині називають дунайці городище те — Києвець. Кий же повернувся у свій город Київ. Тут він і скончав живоття своє».

Тож слова про намагання князя Кия «сісти» на Дунаї вказують на епоху Великого розселення слов'ян, що припадає на VI—VII ст. Для цього часу ми маємо багато повідомлень про слов'ян у творах візантійських авторів та готського історика Йордана, які згадують їх під іменем антів і склавинів. З огляду на географію антів, як її описує Йордан — «від Данастра до Данапра» — ранніх літописних полян можна пов'язати з однією із груп антських племен.

Прикметно, що саме на правому березі Середнього Дніпра відомі найбагатші комплекси кола «старожитностей антів», характерних для

періоду VII ст., — Мартинівський, Хацьківський та інші скарби. А з території Києва (район Київського Подолу та Замкової гори) походить низка фолісів імператорів Анастасія I (491—518) і Юстиніана I (527—565), а також золота монета Євдокії Августи (422—460), які є надзвичайно рідкісними серед слов'янських старожитностей. До V ст. належить Київський скарб золотих речей, виконаних у поліхромному стилі. Ці знахідки є свідченням того, що Києво-Черкаське Придніпров'я вже на початку раннього середньовіччя займало особливе місце в слов'янському світі. В останній чверті VII ст. у Середньому Придніпров'ї, у верхів'ї Тясмину виник великий ремісничо-торгівельний та військово-адміністративний центр на Пастирському городищі. Ймовірно, саме звідти походить традиція волинцевського гончарства. Виникнення центрів гончарства, де працювали професійні майстри, і поширення їхньої продукції свідчить про достатньо високий економічний розвиток населення регіону та його купівельну спроможність.

Найраніші достовірні згадки про «Русь» належать до 830-х років. «Бертинські аннали» повідомляють про приїзд 18 травня 839 р. до столиці франків Інґельгему послів від візантійського імператора Теофіла, який «також послав з ними тих самих, які себе, тобто свій народ, називали Рос». Хто ж були ті, кого разом з візантійськими послами прийняв франкський імператор Людовик Благочестивий?

За однією із версій (Федір Андрощук) це були варяги, що перебували на службі хозарського кагана. Проте більш імовірно видається версія, що послы, які прибули в Константинополь, а потім Інґельгем, представляли, варязьке угруповання, яке отаборилося десь на Середньому Дніпрі. Як свідчать візантійські та західноєвропейські джерела IX ст. «руссю» називали саме вікінгів.

Михайло Брайчевський у роботі «Походження Русі» (1968) обґрунтував іраномовне походження етноніму «Русь». На користь цього, зок-

Засновники Києва,
мініатюра з Радзівилівського літопису

*Корабель вікінгів.
Музей кораблів вікінгів в Осло, Норвегія*

рема, свідчать суголосні назви низки сарматських племен, що мешкали в азово-чорноморських степах — роксолани, росомони, аорси. Очевидно, з доварязьким періодом пов'язані і такі гідроніми Середнього Придніпров'я, як Рось, Росава, Роставиця, що так само перегукуються із зазначеним етнонімом. Як же це тоді кореспондується з писемними джерелами, в яких під назвою «русь» у IX ст. виступають варяги? Протиріччя зникає, якщо припустити, що це ім'я варяги не принесли з собою, а набули в Придніпров'ї, де вони контактували як зі слов'янами, так і нащадками сармато-аланських племен, можливо слов'янізованими. Слід зауважити, що в писемних джерелах під назвою «Рос, Русь» виступають саме ті вікінги, які згадуються в східноєвропейсько-візантійському контексті.

На зламі VIII—IX ст. на території Середнього Дніпра та Дніпровського Лівобережжя (головним чином в межах басейну Десни) розповсюджується кружальний посуд волинцевського типу, представлений здебільшого великими багато оздобленими горщиками. Сьогодні питання походження традиції волинцевського гончарства лишається відкритим. Разом з тим, нещодавно з'явилися підстави пов'язувати її вито-

ки з Пастирським городищем (остання чверть VII — середина VIII ст.). Зараз, відомо два пункти з найбільшою концентрацією волинцевського кружального посуду — це городище Битиця на Вехньому Пслі та Обухів 2 в Київському Придніпров'ї. Якщо версія «пастирського» походження волинцевського гончарства є правильною, то саме правобережним центрам і передусім Обухівському поселенню належала ключова роль в його поширенні. Зв'язки Київського Придніпров'я з Пастирським підтверджуються також знахідками на території Києва прикрас, виготовлених пастирськими майстрами.

Достатньо швидко поширення кружального посуду волинцевського типу на території від правого берега Середнього Дніпра на заході до Посейм'я на сході було б неможливим без розвинутої та усталеної системи зв'язків у межах цього регіону. З іншого боку, поява осередків гончарного виробництва та значне розповсюдження їх продукції свідчать про існування відповідного соціального замовлення і достатньої купівельної спроможності населення, аби забезпечувати роботою гончарів. Усе це могло скластися лише в умовах певного військово-полі-

тичного об'єднання, яке існувало в Середньому Придніпров'ї та Подесенні.

Усталені зв'язки в межах території правого берега Середнього Дніпра та Дніпровського лівобережжя, а також культурна оригінальність цього регіону мають тривалу попередню історію. Їх відображенням були «антські старожитності» другої групи, характерні для скарбів типу Пастирського — Харівки (рубіж VII—VIII — середина VIII ст.), а ще раніше скарби мартинівського кола, що належать до періоду другої—третьої чверті VII ст. До того ж як в IX ст., так і в раніші періоди ключова роль в межах окресленого регіону належала саме правому берегу Середнього Дніпра. Саме тут були зосереджені найбагатші речові комплекси і знахідки, а також головні укріплені центри та найбільші поселення. Відтак вікінги, що з'являються в Середньому Придніпров'ї та Дніпровському Лівобережжі, ймовірно, наприкінці VIII — на початку IX ст., приходять далеко не на порожнє місце. Широко розповсюджені ще в VII ст. срібні й бронзові набори оздоб для ременів, які в ранньому середньовіччі слугували універсальною візуальною ознакою статусу і місця у військовій ієрархії, свідчать про формування у слов'ян лісостепового Придніпров'я дружинницької організації. Цьому ж відповідає і поява на початку раннього середньовіччя слов'янських городищ. У Києво-Черкаському Придніпров'ї для цього часу відомі Пастирське городище та Лисуха, де виявлено кераміку періоду VI—VIII ст. Ймовірно, городище також розміщувалось на Замковій горі в Києві. До VIII—X ст. належить городище Монастирок поблизу Канева.

Яке ж місце в системі Середнього Придніпров'я належало Обухівському поселенню?¹ Пам'ятка не має штучних укріплень — валів, ровів чи ескарпів, — проте має високу топографію, займаючи кромку плато. За своїми розмірами поселення є найбільшим у Придніпров'ї і належить до наймасштабніших серед слов'янських поселень раннього середньовіччя загалом. У Середньому Придніпров'ї за масштабами з ним є зіставним лише Пастирське городище, що має площу 35 га. До переліку найбільших на Дніпрі також належать Канівське поселення (17 га) і поселення біля с. Ходосівка — Козаків Яр під Києвом (понад 10 га) та багат шарове поселення між Ходосівкою і Лісниками (близько 10 га). Близько 10 га також становить загальна площа поселенсько-оборонних структур V—IX ст. на Київських горах над Подолом та прилеглих до них ділянок, де виявлено культурний шар цього періоду (гори Замкова, Старокиївська, Щекавиця та Дитинка).

Найближчою до Обухівського поселення водоймою є Кобрина — зовсім невеличка річка (зараз має ширину близько метра), яка не могла

Волинцівський кружальний горщик IX ст.

¹ Дивись нарис «Обухів 2 — поселення полян».

Похід русів на Царгород. Мініатюра з радзивилівського літопису

бути судноплавною, а також не мала цінності і для рибного промислу. Натомість за 6 км від пам'ятки протікає Дніпро, близькістю до якого, вочевидь, і можна пояснити масштаби поселення. Саме з Дніпром були пов'язані основні угіддя річкових промислів для мешканців поселення, про що свідчить зафіксована під час розкопок значна кількість луски великих рибин. Місце розташування поселення можливо було обумовлене і одним з відгалужень сухопутного шляху, що виходив до Дніпра.

Отже, на правобережжі Середнього Дніпра, між Києвом і Каневом, у другій половині I тис. н. е. ми маємо найбільшу концентрацію масштабних слов'янських поселенських структур, серед яких чільне місце належало Обухівському поселенню. Очевидно, саме цю територію і займали літописні поляни. Подесення ж та верхів'я лівобережних приток Середнього Дніпра належало сіверянам. Перехрестя вузлових водних та сухопутних шляхів, існування великих поселенських структур, зокрема укріплених центрів, а також відносна заможність населення, ймовірно, зумовили вибір вікінгів.

Київське Придніпров'я відкривало найважливіші для вікінгів шляхи — до Візантії та Хозарії і Середнього Сходу (Десна — Сейм — Сіверський Донець — Дон; Десна — Ока — Волга — Каспійське море). Саме арабський Схід і Персія були головним джерелом срібла в ранньому середньовіччі. Про надходження арабського срібла в Київське Придніпров'я вже в першій половині IX ст. свідчить невеликий скарб дирхемів Мухамада аль-Аміна, карбованих в Самарканді в 809—810 рр.

У «Повісті минулих літ» варяги вперше згадуються в Києві під 862 р., коли до міста прибувають Аскольд і Дір. Нова варязька дружина на чолі з Олегом з'являється в Києві через двадцять років — у 882 р., він після вбивства Аскольда і Діра сідає на Київський стіл. Саме князь Олег проголошує, за словами Нестора Літописця, Київ «матір'ю городів руських». А разом із цим у княжому дворі знову запановує язичництво. Отже, у Київському Придніпров'ї ми маємо щонайменше два варязькі

угруповання, які змінюють одне одного. Із Середнім Дніпром є також підстави пов'язувати і вікінгів, посольство яких згадується в «Бертинських Анналах» під 839 р. Зміни варязьких угруповань, що володіли Київським столом у IX ст., вочевидь, супроводжувались достатньо драматичними подіями. Цілком можливо, що їх відображенням стала загибель в середині — другій половині IX ст. найбільшого в Середньому Придніпров'ї Обухівського поселення та городища Битиця на Пслі. Прикметно, що на останньому знайдено характерну для вікінгів залізну сковорідку.

Якщо вікінги, чії послы прибули 839 р. до Інгельгему, представляючи народ «Рос», справді «сиділи» на Середньому Дніпрі та Дніпровському Лівобережжі, то ареал поширення кружального волинцевського посуду міг бути своєрідним археологічним маркером полянсько-сіверянського об'єднання на чолі з вікінгами-росами. Чи належали Аскольд і Дір до тієї ж групи варягів? Хто очолював великий морський похід на Константинополь 860 р., який знайшов настільки широке висвітлення в тогочасних візантійських джерелах і з яким пов'язане виникнення православного свята Покрови Пресвятої Богородиці, що стало особливо шанованим саме там, звідки й прийшли нападники? Ці питання досі залишаються предметом історичних дискусій. Проте, ми маємо археологічні підстави стверджувати, що саме із загибеллю Обухівського поселення та городища Битиця як головних центрів і пов'язаний кінець традиції волинцевського гончарства. На зміну йому в X ст. приходять посуд давньоруського типу. Але це вже інша історія.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Абашина, Н. С. 2004. Ранньослов'янські житла поселення Обухів II. *Археологія давніх слов'ян*, с. 277—300.

Андрощук, Ф. 2022. *Від вікінгів до Русі*. Київ: Національний музей історії України.

Грушевський, М. С. 1994. *Історія України-Руси в одинадцяти томах, дванадцяти книгах*. Т. I. Київ: Наукова думка.

Килиевич, С. Р. 1982. *Детинец Києва IX — первой половины XIII веков*. Київ: Наукова думка.

Літопис... 1990. *Літопис руський*. Переклад Л. Є. Махновець; відп. ред. О. В. Мишанич. Київ: Дніпро.

Петраускас, О. В., Коваль, О. А. 2012. Слов'янські глинобитні печі поселення Обухів 2 останньої чверті I тис. (техніко-технологічні особливості побудови та експлуатації). *Археологія*, 4, с. 110—121.